

ARCHIWUM KRYMINOLOGII

Archives of Criminology

Anna Matczak ■

Czym jest miasto sprawiedliwości naprawczej?

What is a restorative city?

Abstrakt: Koncepcja miasta sprawiedliwości naprawczej jest jednym z najnowszych osiągnięć rozwoju praktyki oraz teorii sprawiedliwości naprawczej w ciągu ostatnich lat. Pomimo braku jednolitych standardów wdrażania tej idei, koncepcję miasta sprawiedliwości naprawczej można zdefiniować jako proces kształtowania życia społecznego oraz przestrzeni miejskiej przez pryzmat filozofii, zasad i wartości sprawiedliwości naprawczej. Celem niniejszego opracowania jest omówienie wniosków z analizy procesu wdrażania koncepcji miasta sprawiedliwości naprawczej w oparciu o doświadczenia następujących miast: Hull (Wielka Brytania), Bristol (Wielka Brytania), Brighton i Hove (Wielka Brytania), Leuven (Belgia), Como (Włochy), Tempio Pausania (Włochy), Whanganui (Nowa Zelandia) oraz Oakland (Stany Zjednoczone). Opracowanie kończy krótkie podsumowanie dotychczasowych działań na rzecz rozwoju idei miast sprawiedliwości naprawczej we Wrocławiu.

Słowa kluczowe: sprawiedliwość naprawcza, miasto sprawiedliwości naprawczej, mediacja, konflikt, urbanistyka

Abstract: The concept of a restorative city is one of the most recent successful developments in the field of restorative justice theory and practice. Despite the lack of universal standards of implementation, a restorative city can be defined as a process that aims to shape both community life as well as urban space through the lens of restorative justice philosophy, values, and standards. The purpose of this article is to discuss the results of the analysis of how this concept has been implemented in the following cities: Hull (United Kingdom), Bristol (United Kingdom), Brighton & Hove (United Kingdom), Leuven (Belgium), Como (Italy), Tempio Pausania (Italy), Whanganui (New Zealand) and Oakland (United States). The article concludes with a brief summary of activities that have been undertaken in Wrocław in order to gain the status of a restorative city.

Keywords: restorative justice, restorative city, mediation, conflict, urban planning

Wstęp

Sprawiedliwość naprawcza, jak każda koncepcja w naukach społecznych, obfituje w mnogość definicji, jednak punktem zbieżnym dla wszystkich rozważań jest rozumienie sprawiedliwości naprawczej jako koncepcji zorientowanej na możliwie najpełniejsze naprawienie szkód i krzywd wyrządzonych przestępstwem, przy aktywnym i dobrowolnym udziale pokrzywdzonego, sprawcy przestępstwa a niekiedy również innych osób z bezpośredniego otoczenia sprawcy i ofiary, lub z uwzględnieniem lokalnej społeczności, którą dotknęło przestępstwo.

Szeroko zakrojona, ponad już kilkudziesięcioletnia, ewolucja teorii i praktyki sprawiedliwości naprawczej jest udokumentowana w licznych opracowaniach naukowych, które stały się głównym źródłem wiedzy z zakresu sprawiedliwości naprawczej (Christie 1977, 1981, 2004; Braithwaite 1989, 2002; Zehr 1990, 2002; Johnston 2002; Roche 2003; Walgrave 2008; Daly 2013; Gavrielides 2018). Rozwój teorii oraz praktyki sprawiedliwości naprawczej znalazł także odzwierciedlenie w przestrzeni działalności organizacji międzynarodowych. Zwłaszcza Rekomendacja Rady Europy nr CM/Rec(2018)8 Komitetu Ministrów dla Państw Członkowskich dotycząca sprawiedliwości naprawczej w sprawach karnych¹ (dalej zwana Rekomendacją Rady Europy), Podręcznik Programów Sprawiedliwości Naprawczej wydany przez Biuro Narodów Zjednoczonych ds. Narkotyków i Przestępczości² oraz Strategia Unii Europejskiej w zakresie praw ofiar (2020–2025) tworzą zbiór instrumentów międzynarodowych, podsumowujący dekady rozwoju myśli sprawiedliwości naprawczej na poziomie polityki karnej i reformy wymiaru sprawiedliwości. Ponadto, dorobek naukowy wielu badaczy oraz osiągnięcia na arenie międzynarodowej są urzeczywistniane poprzez codzienną działalność organizacji, takich jak Europejskie Forum Sprawiedliwości Naprawczej (*European Forum for Restorative Justice*) czy Międzynarodowy Instytut Praktyk Naprawczych (*International Institute for Restorative Practices*, IIRP), których celem jest zwiększanie świadomości i popularyzacja wiedzy z zakresu sprawiedliwości naprawczej na świecie.

Praktyka sprawiedliwości naprawczej realizowana jest w formie różnych programów lub usług. Najczęściej stosowaną i omawianą w literaturze przedmiotu jest mediacja, podczas której strony poszukują rozwiązania problemów wynikłych z przestępstwa przy pomocy bezstronnych i odpowiednio przeszkolonych mediatorów. Programy sprawiedliwości naprawczej wyróżnia od innych interwencji w wymiarze sprawiedliwości dialog pomiędzy sprawcą (lub sprawcami) przestępstwa i osobą (lub osobami) poszkodowanymi przez to przestępstwo oraz aktywne uczestnictwo tych stron w procesie naprawczym (Walgrave 2008). Nie oznacza to jednak, że filozofia sprawiedliwości naprawczej nie może inspirować innych

¹ Zastępująca wcześniejszą Rekomendację nr R(99)19 Komitetu Ministrów [Rady Europy] dla Państw Członkowskich dotycząca mediacji w sprawach karnych.

² Zastępujący wcześniejszą pierwszą edycję podręcznika opublikowaną w 2006 roku.

działań czy inicjatyw, wręcz przeciwnie. Programy, które „przemycają” wartości sprawiedliwości naprawczej na etapie ich realizacji są wtedy określane jako praktyki naprawcze, które mogą oscylować na różnych płaszczyznach funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości, oraz poza nim (Walgrave 2008; Wachtel 2012). Rozróżnienie pomiędzy programem sprawiedliwości naprawczej a praktyką naprawczą jest także wpisane w zasadę 59 Rekomendacji Rady Europy:

Pomimo że charakterystyczną częścią sprawiedliwości naprawczej jest dialog pomiędzy stronami, to wiele interwencji, które nie uwzględniają dialogu pomiędzy ofiarą a sprawcą przestępstwa, wciąż może być organizowanych i prowadzonych w sposób, który jest bliski zasadom sprawiedliwości naprawczej. Takie interwencje obejmują innowacyjne podejścia do naprawienia szkody, polepszenia sytuacji ofiary przestępstwa oraz integracji sprawcy przestępstwa. Na przykład: społeczne fundusze lub rady do spraw naprawienia szkody, bezpośrednie odszkodowania dla ofiar przestępstw, programy wsparcia ofiar i świadków przestępstw, kręgi wsparcia dla ofiar przestępstw, społeczności terapeutyczne, kursy uwarżliwiające na sytuację ofiar przestępstw, edukacja dla więźniów lub sprawców przestępstw, sądy specjalistyczne, kręgi pomocy lub odpowiedzialności, rytuały reintegracyjne dla przestępców, projekty uwzględniające sprawców przestępstw, ich rodziny lub inne osoby poszkodowane mogą być prowadzone w sposób naprawczy, jeżeli podejmowane są zgodnie z podstawowymi zasadami sprawiedliwości naprawczej. (Council of Europe 2018)

Programy sprawiedliwości naprawczej powstały głównie jako odpowiedź na przestępstwo, natomiast dynamiczny rozwój praktyk naprawczych stosowanych poza przestrzenią wymiaru sprawiedliwości ukazał niewątpliwą elastyczność i przystosowawczość filozofii sprawiedliwości naprawczej. Myśl sprawiedliwości naprawczej, zwłaszcza w ostatniej dekadzie, jest praktykowana nie tylko jako reakcja, ale także jako proaktywny sposób na zapobieganie konfliktom w środowisku szkolnym, uniwersyteckim, czy też biznesowym (Mannozi 2019).

Pomimo że termin sprawiedliwość naprawcza nie funkcjonuje formalnie w polskim porządku prawnym, wprowadzanie mediacji na początku lat 90. XX w. w Polsce przebiegało jak najbardziej w duchu sprawiedliwości naprawczej (Czarnecka-Działuk, Wójcik 2001). Działalność Zespołu ds. Wprowadzania Mediacji w Polsce, uwzględniająca eksperymentalny program mediacji dla nieletnich sprawców przestępstw, była konsekwencją teoretycznych rozważań nad zastosowaniem sprawiedliwości naprawczej w Polsce oraz inspirowana dorobkiem innych państw w tym obszarze (Czarnecka-Działuk, Wójcik 1999; Czarnecka-Działuk 2000; Czarnecka-Działuk 2009).

Prawne, organizacyjne i kulturowe uwarunkowania praktyki mediacji z perspektywy sprawiedliwości naprawczej zostały poddane dyskusji w kolejnych, kluczowych dla rozwoju myśli sprawiedliwości naprawczej w kontekście polskim (Płatek, Fajst 2005; Zalewski 2006). Pomimo niewątpliwie bardzo obiecujących po-

czątków mediacji jako formy realizacji myśli sprawiedliwości naprawczej w Polsce, kontekst i założenia teoretyczne wokół polskiej praktyki mediacji systematycznie ulegały na przestrzeni lat zatraceniu, przedstawiając mediację najczęściej jako praktykę należącą do alternatywnych sposobów rozwiązywania sporów. Przyczyn takiego stanu rzeczy doszukuje się w rozbieżnościach pomiędzy kryminologicznym rozumieniem mediacji jako formy realizacji sprawiedliwości naprawczej a działaniami na szczeblu rządowym, które doprowadziły do utworzenia w 2005 roku ciała doradczego o nazwie Społeczna Rada ds. Alternatywnych Metod Rozwiązywania Sporów przy Ministrze Sprawiedliwości oraz różnorodnej praktyki szkoleniowej mediatorów, która czerpie z wielu dyscyplin (Niełacznna 2012; Matczak 2018). Pomimo, że jest to niewątpliwie pożądanym kierunek zmian, nie towarzyszy mu w Polsce w tym samym stopniu rozwój innych, niż mediacja pomiędzy sprawcą a ofiarą, programów sprawiedliwości naprawczej.

Pomimo długiej już tradycji obowiązywania mediacji w polskim porządku prawnym, liczba rocznie przeprowadzanych postępowań mediacyjnych w sprawach karnych jest praktycznie taka sama od początków wprowadzenia mediacji w Polsce³. Jednym z końcowych wniosków z ewaluacji początkowego funkcjonowania mediacji w Polsce było uznanie ograniczonego zainteresowania mediacją czy wręcz nawet dostrzeżenie pewnej niechęci wobec instytucji mediacji jako najpoważniejszych barier jej rozwoju w Polsce (Czarnecka-Działuk 2009). Dynamiczny rozwój mediacji szkolnej i rówieśniczej w duchu sprawiedliwości naprawczej w wielu miastach Polski, a także zainteresowanie koncepcją miasta sprawiedliwości naprawczej, zwłaszcza we Wrocławiu, można uznać za pewną formą reaktywacji założeń i wartości sprawiedliwości naprawczej w Polsce.

Głównym zadaniem niniejszego opracowania jest analiza procesu realizowania myśli sprawiedliwości naprawczej jako elementu polityki lokalnej w środowisku miejskim. Koncepcja miasta sprawiedliwości naprawczej jest jednym z najnowszych osiągnięć rozwoju praktyki oraz wiedzy na temat sprawiedliwości naprawczej w ciągu ostatnich lat. W dalszej części niniejszego opracowania dokonano analizy procesu wdrażania koncepcji miasta sprawiedliwości naprawczej w oparciu o doświadczenia następujących miast: Hull (Wielka Brytania), Bristol (Wielka Brytania), Brighton i Hove (Wielka Brytania), Leuven (Belgia), Como (Włochy), Tempio Pausania (Włochy), Whanganui (Nowa Zelandia) oraz Oakland (Stany Zjednoczone). Opracowanie kończy krótkie podsumowanie dotychczasowych działań na rzecz rozwoju idei miast sprawiedliwości naprawczej we Wrocławiu.

³ Liczba rocznie skierowanych do mediacji spraw karnych w latach 2002–2017 wzrosła z 1021 w 2002 r. do 4100 w 2017 r. Stanowiło to odpowiednio 0.05% i 0.16% wszystkich spraw karnych w sądach powszechnych w Polsce (opracowanie własne na podstawie danych z Ministerstwa Sprawiedliwości).

Miasta sprawiedliwości naprawczej

Definicja i historia rozwoju

Miasto jest zarówno przestrzenią publiczną, jak i społeczną, w której przebiegają różne procesy społeczne, nieustannie tworzą się i funkcjonują grupy oraz organizacje społeczne umożliwiające wytwarzanie się sieci porozumień, powiązań, relacji a tym samym wspólnoty (Karwińska 2011). Społeczny charakter przestrzeni miejskiej przejawia się w działaniach o charakterze produkcyjnym, konsumpcyjnym oraz decyzyjnym, w formie zarządzania miastem (Karwińska 2009). Miasto jest skomplikowaną siecią relacji przestrzennych i społecznych wynikających z koncentracji na ograniczonym obszarze wielu osób (i ich dynamicznej mobilności), wydarzeń, obiektów, różnorodności interesów i stylów życia. Niemniej jednak miasta podlegają także ciągłym procesom urbanizacyjnym i globalizacyjnym, które przez swą dynamikę mogą sprzyjać powstawaniu problemów i konfliktów społecznych a tym samym zagrażać stabilności ładu społecznego (Popławska 2016). Wyzwaniem staje się zatem konieczność godzenia dynamicznie rozwijającej się różnorodności i umiejętne zarządzanie tymi konfliktami, poszukiwanie rozsądnych porozumień, które wykorzystywałyby konflikty społeczne dla stymulowania przemian (Karwińska 2009).

Tak jak w przypadku zasad i wartości punitywnych, które znajdują odzwierciedlenie nie tylko w polityce karnej (o czym będzie mowa w dalszej części publikacji), lecz także planowaniu i architekturze zakładów karnych czy też miast, filozofia sprawiedliwości naprawczej zaczęła przenikać również do przestrzeni miejskiej (Finlev, Buren b.d.). Jej pojawienie się, oprócz podziałania naprawczo na pojawiające się konflikty, zapobiegło powstawaniu nowym. W 2010 roku na II światowej konferencji sprawiedliwości naprawczej (*IIRP World Conference: Restorative Practices Across Disciplines*) zorganizowanej przez Międzynarodowy Instytut Praktyk Naprawczych przedstawiciele Hull, miasta położonego w północnej Anglii, zadeklarowali, że jest ono pierwszym miastem sprawiedliwości naprawczej na świecie. Oświadczenie było niewątpliwie konsekwencją rozwijającej się (naprawczej) praktyki miasta, niemniej jednak była to dość śmiała deklaracja, która wzbudziła zainteresowanie w środowisku osób badających i praktykujących sprawiedliwość naprawczą.

Wprowadzenie koncepcji miasta sprawiedliwości naprawczej do obiegu myśli i rozważań nad rozwojem sprawiedliwości naprawczej było istotnym wydarzeniem, ponieważ w ten sposób filozofia sprawiedliwości naprawczej przestała być wyłącznie utożsamiana z praktykami interwencyjnymi w ramach wymiaru sprawiedliwości (Straker 2019) a zaczęła przenikać do innych struktur społecznych i kształtować lokalne polityki miasta, w dużej mierze w formie praktyk naprawczych, które realizowane są tylko w pewnym stopniu według zasad sprawiedliwości naprawczej. Pomimo że idea miasta sprawiedliwości naprawczej jest jeszcze wciąż nieśmiałą próbą przekierowania rozważań kryminologicznych

w kierunku przestrzeni miejskiej i życia społecznego w mieście, analiza rozwoju koncepcji miasta sprawiedliwości naprawczej wskazuje, że filozofia ta wpisuje się w kierunek zapoczątkowany przez szkołę chicagowską w latach 20. ubiegłego wieku oraz zbiega się z założeniami kryminologii urbanistycznej (*urban criminology*). Największym wkładem szkoły chicagowskiej dla kryminologii było zwrócenie uwagi na przestrzenną organizację miasta, penetracja rzeczywistości miejskiej, w tym towarzyszącej jej dezorganizacji społecznej, i wnikliwa, empiryczna analiza uwarunkowań społecznych (w tym miejskich) dla zachowań antyspołecznych i przestępczych (Benisz 2013).

Ze względu na brak jednolitych standardów, wytycznych, czy modeli, które pomogłyby w zdefiniowaniu tego procesu, objaśnienie znaczenia miasta sprawiedliwości naprawczej nie jest łatwym zadaniem. Brak jednolitej i spójnej definicji miasta sprawiedliwości naprawczej może być z jednej strony interpretowany jako pewnego rodzaju dogodność lub niezależność w procesie kształtowania tej wizji (o czym będzie mowa dalej). Z drugiej – jest także zagrożeniem dla powstawania fałszywych zapewnień o kształtowaniu strategii rozwoju w duchu sprawiedliwości naprawczej, formułowanych bez odpowiedniej wiedzy na temat tego, czym się tego typu miasto charakteryzuje (Straker 2019).

Pomimo próby sprecyzowania koncepcji miasta sprawiedliwości naprawczej jako procesu kształtowania życia społecznego oraz przestrzeni miejskiej przez pryzmat filozofii, zasad i wartości sprawiedliwości naprawczej w kwestii zasad i wartości sprawiedliwości naprawczej, podejmowane są wciąż nieustające, liczne próby wyszczególnienia i zawężenia tych pojęć (Braithwaite 2002; Johnstone 2002; Restorative Justice Council 2016). Najnowszym osiągnięciem w tym zakresie wydaje się być ujęcie wartości i zasad sprawiedliwości naprawczej w aktualnym wydaniu *Podręczniku programów sprawiedliwości naprawczej* opublikowanym przez Biuro Organizacji Narodów Zjednoczonych ds. Przestępczości i Narkotyków. Są one następujące: naprawa szkody, szacunek, dobrowolność, integracja, upodmiotowienie, bezpieczeństwo, odpowiedzialność i przemiana (UNODC 2020).

Idea miasta sprawiedliwości naprawczej zakłada taki paradygmat zarządzania konfliktem w przestrzeni miejskiej, który proponuje odejście od schematycznego, patriarchalnego, mechanistycznego sposobu zarządzania miastem na rzecz wprowadzania mechanizmów współpracy z mieszkańcami miasta oraz lokalnymi organizacjami i wspólnotami (Straker 2019). Choć niekoniecznie z perspektywy sprawiedliwości naprawczej, o zarządzaniu miastem wraz z mieszkańcami pisze także Anna Karwińska (2009: 66):

Szczególną rolę w tej koncepcji praw do miasta odgrywa przestrzeń publiczna jako forum porozumienia, jako miejsce spotkań, jako w pewnym sensie własność wszystkich obywateli miasta bez względu na ich usytuowanie w strukturach posiadania, władzy, czy prestiżu. Ważne jest, aby ta przestrzeń nie mogła być zawłaszczana przez grupę mieszkańców, przez władze, przez prywatny biznes, czy jakąkolwiek instytucję (organizację), która posiada

dostateczne możliwości (np. pieniądze, władzę) do zagwarantowania sobie takiego przywileju.

Deklaracja dołączenia do sieci miast sprawiedliwości naprawczej oznacza zatem pewne przyrzeczenie wzmocnienia oraz/lub otwierania się na kulturę naprawczą, która sprzyja wdrażaniu procedur interwencyjnych w społeczności miejskiej, które już są lub aspirują do miana programów sprawiedliwości naprawczej bądź praktyk naprawczych (Mannozi 2019).

W procesie realizacji idei miasta sprawiedliwości naprawczej „miasto” stanowi pewną umowną kategorię urbanistyczną, rozumianą jako organizm społeczny, w ramach której proponuje się systemowe podejście do wdrażania i wykorzystywania programów sprawiedliwości naprawczej i praktyk naprawczych w odpowiedzi na konflikt w życiu społecznym i przestrzeni miejskiej. Koncepcja ta nie wyklucza możliwości systemowego upowszechniania programów sprawiedliwości naprawczej na obszarach wiejskich, w powiatach czy województwach, jednak to właśnie przestrzeń miejska jest w ciągu ostatniej dekady wskazywana jako szczególnie narażona na szereg wyzwań. Gwałtowny wzrost populacji miejskiej, pogarszający się stan środowiska naturalnego, czy też rosnąca różnorodność demograficzna struktury społecznej miasta, coraz bardziej powszechne formy cyberprzestępczości (Safe Cities Index 2019) to jedne z licznych wyzwań, które będą w coraz większym stopniu sprzyjać powstawaniu konfliktogennych okoliczności w przestrzeni miejskiej.

Koncepcja miasta sprawiedliwości naprawczej proponuje szereg programów i praktyk naprawczych w odpowiedzi na zaistniały konflikt, jak również proponuje działania prewencyjne, aby tym konfliktom skutecznie zapobiegać. W proponowanym podejściu kluczowe jest zrozumienie, że istotą i czynnikiem wyróżniającym ideę miasta sprawiedliwości naprawczej jest umożliwienie osobom pokrzywdzonym przez konflikt oraz tym odpowiedzialnym za jego wyrządzenie aktywnego uczestnictwa w rozwiązywaniu sprawy i naprawieniu szkody przy pomocy odpowiednio przeszkolonej i bezstronnej osoby trzeciej. Idea miasta sprawiedliwości naprawczej umożliwia rozumienie konfliktu nie tylko wyłącznie w skali mikro (pomiędzy indywidualnymi osobami w odniesieniu do pojedynczego zdarzenia, np. konwencjonalnego przestępstwa), ale także w skali mezo oraz makro (włączając nie tylko indywidualne osoby ale także np. instytucje w odniesieniu do szeroko zakrojonych zdarzeń np. przestępstwa przeciwko środowisku). Tym samym, dialog jako podstawowa oraz wyjściowa forma realizacji tej wizji umożliwia rozwiązywanie sporów przez jego „pierwotnych właścicieli”, o czym pisał Nils Christie, jeden z kluczowych myślicieli i badaczy sprawiedliwości naprawczej (Christie 1977). W literaturze przedmiotu nie brakuje analiz potwierdzających „uzdrawiające” właściwości procesu naprawczego (Latimer, Dowden, Muise 2001; Strang, Sherman 2003; Choi, Bazemore, Gilbert 2012) co w perspektywie długoterminowej może sprzyjać poprawie jakości życia mieszkańców.

Analiza dotychczasowego dorobku działań na rzecz praktyki sprawiedliwości naprawczej wskazuje, że pomimo wielu lat popularyzacji programów i interwencji naprawczych w wielu krajach, wiedza na temat sprawiedliwości naprawczej jest często ograniczona, a skłonność do stosowania tych praktyk w różnych sektorach życia społecznego, w tym w wymiarze sprawiedliwości, jest fragmentaryczna, selektywna. Pomyślnie wprowadzania, na przykład, mediacji szkolnej czy rówieśniczej jest bardzo często osiągnięciem pojedynczej placówki edukacyjnej, co sprawia, że pożądaný rozwój działań na rzecz sprawiedliwości naprawczej funkcjonuje w odosobnieniu lub na marginesie życia miejskiego. Celem wdrażania koncepcji miasta sprawiedliwości naprawczej jest zatem upowszechnienie tej wiedzy, ujednolicenie działań naprawczych oraz wymiana dobrych praktyk. Należy jednak zwrócić uwagę, że proces wdrażania koncepcji miasta sprawiedliwości naprawczej nie może jedynie oznaczać tylko systemowego procesu profesjonalizacji praktyki naprawczej, ostrzega przed tym Pali oraz Maglione, prezentując wnioski z analizy instrumentów międzynarodowych dotyczących sprawiedliwości naprawczej (Pali, Maglione 2021). W dalszej części artykułu zostanie omówione, że jedną z cech charakterystycznych procesu tworzenia miasta sprawiedliwości naprawczej jest jego organiczny i elastyczny charakter, uwarunkowany specyfiką miasta i jego problemów, kształtowany przez działania już istniejących podmiotów, z poszanowaniem inicjatyw oddolnych. Proces tworzenia wizji miasta sprawiedliwości naprawczej jest niewątpliwie próbą podjęcia systematycznej pracy na rzecz transformacji konfliktów w duchu wartości sprawiedliwości naprawczej. Współpraca instytucjonalna z władzami miasta, czy innymi kluczowymi podmiotami, jest bardzo istotna, jednak w procesie oddziaływania na społeczność miejską nadrzędną rolę odgrywa deklaracja ideowa, która w „miejskim imaginarium” wyznacza dla myśli sprawiedliwości naprawczej zasadniczą rolę.

Wdrażanie koncepcji sprawiedliwości naprawczej jest uwarunkowane specyfiką danego miasta i jego problemów, jednak Grazia Mannozi proponuje uwzględnienie następujących elementów, które odgrywają zasadniczą rolę zwłaszcza w fazie przygotowawczej projektu (Mannozi 2019: 290):

- Wprowadzaniu interwencji powinno towarzyszyć wskazanie najważniejszych wartości sprawiedliwości naprawczej, które będą inspiracją w procesie.
- Należy nie zapominać o stosowaniu języka sprawiedliwości naprawczej (który cechuje ostrożność, przyjazność, bezstronność, współpraca) w różnych okolicznościach planowania interwencji.
- Należy zapoznać się z już istniejącymi, najlepszymi praktykami, które pomogą w zastosowaniu podejścia naprawczego.
- Należy podnosić świadomość społeczną z zakresu znaczenia, możliwości oraz ograniczeń sprawiedliwości naprawczej.
- Współpracę z zainteresowanymi podmiotami na danym obszarze należy utrzymywać poprzez zawieranie porozumień i protokołów ustaleń.

- Należy wskazać główne instytucje lub osoby indywidualne doskonale rozumiejące zakres konfliktów oraz stojące na straży zarządzania i przejmowania konfliktów w odpowiednim czasie.
- Należy stworzyć praktyczne możliwości naprawczego zarządzania konfliktem.
- Należy docenić potrzebę korzystania z usług właściwie wyszkolonych i wykwalifikowanych mediatorów/facylitatorów.
- Należy uwzględnić nadzór naukowy projektu w synergii z instytucjami oraz uczelniami wyższymi.

Do światowych miast uznanych za miasta sprawiedliwości naprawczej, które spełniają najwięcej warunków uprawniających je do posługiwania się tym określeniem, należą między innymi: Hull, Bristol, Brighton i Hove, Leuven, Como, Tempio Pausania, Whanganui, Oakland. Przewrotnie cechą wspólną dotychczasowych osiągnięć tych miast jest ich różnorodny, lokalny charakter rozwoju strategii wdrażania koncepcji miasta sprawiedliwości naprawczej, który następuje wokół specyfiki wybranych miast i jest charakterystyczny dla danego obszaru (Mannozi 2019). Jest to proces, który jest uwarunkowany możliwościami działania w danej społeczności miejskiej, podczas którego miasto wypracowuje taką strategię dla rozwoju programów sprawiedliwości naprawczej i praktyk naprawczych, rozmaitych form dialogu społecznego, która znajdzie zastosowanie w danej miejskiej rzeczywistości (Liebmann 2019).

W wyniku przeprowadzonej analizy dostępnych publikacji oraz innych źródeł informacji na temat budowania idei miasta sprawiedliwości naprawczej (np. stron internetowych) przez wyżej wymienione miasta, proces realizacji koncepcji miasta sprawiedliwości naprawczej można podzielić na pięć etapów, które zostały zilustrowane tabelą (Tabela 1) i w dalszej części pracy szczegółowo omówione.

Tabela 1. Etapy realizacji koncepcji miasta sprawiedliwości naprawczej.

Etap I	Etap II	Etap III	Etap IV	Etap V
Kontekst, przygotowanie koncepcyjne	Deklaracja/ wydarzenie uruchamiające proces realizacji idei miasta sprawiedliwości naprawczej	Instytucjonalizacja współpracy (zasady partnerstwa, budżet, wsparcie władz miasta)	Plan działań (szkolenia, strategia komunikacyjna, strona internetowa, komunikowanie artystyczne)	Utrzymanie trwałości i stabilności projektu (uwzględnienie w długoletniej strategii rozwoju miasta, pozyskanie długoletniego budżetu)

Źródło: Opracowanie własne.

Kontekst wprowadzenia koncepcji miasta sprawiedliwości naprawczej

Analiza dotychczasowych strategii rozwoju idei miasta sprawiedliwości naprawczej wskazuje, że proces wdrażania tej koncepcji jest zindywidualizowany, wywołany próbą rozwiązania pewnego specyficznego problemu lokalnego lub powodowany działalnością grupy osób, która propagują taką wizję rozwoju miasta.

W Hull koncepcja miasta sprawiedliwości naprawczej jest od początku budowana wokół dzieci i młodzieży szczególnie narażonych na wykluczenie społeczne (School 2018). Niska pozycja w krajowym rankingu szkół zmusiła w 2006 r. dyrektorkę szkoły podstawowej Collingwood, Estelle Macdonald, do poszukiwania niestandardowych metod budowania środowiska sprzyjającego edukacji, w tym nieszablonowych metod rozwiązywania konfliktów wśród uczniów na terenie szkoły (Macdonald b.d.). To właśnie jej współpraca z International Institute for Restorative Practices doprowadziła do ogłoszenia Hull pierwszym miastem sprawiedliwości naprawczej w 2010 r. W przypadku Bristolu okolicznością wspierającą określenie go mianem „miasta sprawiedliwości społecznej” była zapoczątkowana na konferencji *Bristol as a Restorative City*, organizowanej przez władze miejskie w 2007 r., dyskusja wokół wartości sprawiedliwości naprawczej oraz potrzeba wzmocnienia współpracy pomiędzy istniejącymi lokalnymi podmiotami świadczących usługi sprawiedliwości naprawczej (Liebmann 2019), czego kwintesencją była z kolei konferencja w 2012 r., również organizowana przez władze miejskie, podczas której uroczyście ogłoszono Bristol miastem sprawiedliwości naprawczej (Restorative Bristol Report b.d.).

W Leuven zainteresowanie koncepcją miasta sprawiedliwości naprawczej było naturalną konsekwencją istniejącej już od lat 80. XX w. bardzo dobrej współpracy pomiędzy Instytutem Kryminologii na Katolickim Uniwersytecie w Leuven a praktykami i decydentami w mieście (van Cleynenbreuge 2019). Punktem startowym dla tej koncepcji okazało się badanie pilotażowe „Field glasses” z 2016 r., którego celem było rozpoznanie i ewaluacja istniejących działań, które mogą wspomóc rozwój sprawiedliwości naprawczej zorientowany na wspólnotę (van Cleynenbreuge 2019). Podobny kontekst wprowadzania koncepcji miasta sprawiedliwości naprawczej można zauważyć w Como, gdzie celem projektu społecznego, *CONtatto: Trame riparative nella comunità* realizowanego w latach 2017–2020, było propagowanie naprawczych metod rozwiązywania sporów w społeczeństwie (Dighera 2019). Natomiast w sardyńskim Tempio Pausania pomysł rozwijania myśli sprawiedliwości naprawczej narodził się w obliczu narastającej nieprzychylności lokalnej społeczności wobec pomysłu budowy zakładu karnego dla skazanych za przestępstwa mafijne z dożywotnimi wyrokami (Lepri, Lodi, Patrizi 2019). W Oakland wydarzeniem uruchamiającym pracę nad strategią wdrażania koncepcji miasta sprawiedliwości naprawczej były warsztaty z lokalnymi liderami życia społecznego, natomiast sam pomysł realizacji koncepcji miasta sprawiedliwości naprawczej zyskał zainteresowanie w odpowiedzi na

rozczarowanie skutkami amerykańskiej polityki penitencjarystycznej. Było to spowodowane przede wszystkim długoletnim kryzysem wywołanym wysokim wskaźnikiem prizonizacji, nadmierną częstotliwością kontaktów Afroamerykanów z policją, głęboko zakorzenionym rasizmem strukturalnym oraz dyskryminacją ekonomiczną mniejszości etnicznych (Finlev, Buren b.d.).

Przygotowanie koncepcyjne

W przypadku większości analizowanych miast strategii realizacji idei miasta sprawiedliwości naprawczej towarzyszy przygotowanie koncepcyjne, czyli próba stworzenia pewnej ramy teoretycznej, która będzie służyć jako myśl przewodnia dla konkretnych działań w przestrzeni miejskiej. Oczywistym źródłem dla określenia takich ram koncepcyjnych jest bogata literatura z zakresu teorii sprawiedliwości naprawczej, w tym twórczość wybitnych badaczy w tej dziedzinie, jak w przypadku dorobku Howarda Zehra, którego schemat stopnia „naprawczości praktyk naprawczych” (Zehr 2002) posłużył w ewaluacji istniejących interwencji w Bristolu (Liebmann 2019). W przypadku Brighton i Hove takim teoretycznym kierunkowskazem okazały się zasady sprawiedliwości naprawczej przyjęte przez Restorative Justice Council (Read, Straker 2019), organizację pożytku publicznego w Wielkiej Brytanii, która nie tylko upowszechnia wiedzę na temat sprawiedliwości naprawczej, ale także monitoruje jakość programów sprawiedliwości naprawczej pod kątem następujących zasad: naprawienie szkody, wolontaryzm, bezstronność, dostępność, bezpieczeństwo oraz szacunek (Restorative Justice Council 2016). Z kolei przygotowanie koncepcyjne miasta Whanganui zainspirowane zostało teorią relacyjną autorstwa Jocelyn Downie i Jennifer Llewellyn (2012), która proponuje, aby postrzegać ludzką jaźń poprzez relacje z innymi i w odniesieniu do innych, dzięki którym zawdzięcza swoje istnienie (Saywood 2019). W podobnym duchu wybrzmiewa autorski model CoRe (*Community of Restorative Relationships*), który nadał kształt procesom wdrażania idei miasta sprawiedliwości naprawczej w Como oraz Tempio Pausania. Autorzy modelu CoRe – Patrizia Patrizi, Gian Luigi Lepri, Ernesto Lodi oraz Bruna Dighera – proponują proaktywne podejście do rozwiązywania konfliktów we wspólnocie, w którym wspólnota lokalna jest najbardziej właściwym środowiskiem na realizację praktyk naprawczych, gdzie styl życia oraz zarządzanie konfliktem będzie naznaczone wzięciem odpowiedzialności, pokojem oraz dobrobytem (Patrizi et al. 2016; Dighera 2019). W przygotowaniu koncepcyjnym miasta Como czy Brighton i Hove uznaniem cieszył się także tzw. model okna dyscypliny społecznej (*Social Discipline Window*), którego autorami są Ted Wachtel i Paul McCold (2001). Schemat okna dyscypliny społecznej zakłada, że naprawcze podejście do rozwiązywania konfliktów, w tym przestępczości, wynika z zastosowania wysokiej kontroli i wsparcia sprawcy przestępstwa, w którym

naprawcze podejście konfrontuje się z przestępstwem, nie pochwała działania przestępczego, wciąż wspierając nieodłączną wartość każdego człowieka (Dighera 2019; Read, Straker 2019). W przypadku Brighton i Hove, oprócz modelu okna dyscypliny społecznej, strategia wdrażania koncepcji miasta sprawiedliwości naprawczej inspirowana była teorią o nazwie kompas wstydu (Nathanson 1992), teorią wstydu reintegrującego (Braithwaite 1989), hierarchią potrzeb (Maslow 1962). Wiele z wyżej wymienionych koncepcji teoretycznych znalazło także odzwierciedlenie w materiale szkoleniowym dla osób zainteresowanych rozwojem idei miasta sprawiedliwości naprawczej w Brighton i Hove (Read, Straker 2019).

Podczas rozważań nad kierunkiem rozwoju koncepcji miasta sprawiedliwości naprawczej w mieście Leuven zastanawiano się, czy przebieg podejmowanych działań powinien mieć bardziej proaktywny, czy reaktywny charakter. Z tego względu początkowe dyskusje nad kształtem ramy teoretycznej uwzględniały nie tylko założenia dotyczące reakcji na przestępstwo czy transformacji konfliktu, ale również połączenia tych działań z rozwojem spójności społecznej, która będzie zapobiegać polaryzującym tendencjom wywołującym napięcia w lokalnej społeczności, co w ogólnym zarysie nazwano „sztuką życia razem” (*the art of living together*) (van Cleynenbreugel 2019). Później jednak odstąpiono od aspektów powiązanych ze spójnością społeczną.

W przygotowaniu koncepcyjnym miast sprawiedliwości naprawczej uwidocznione zostają zatem cztery istotne procesy: transformacja konfliktu, budowanie wspólnoty, zapewnienie bezpieczeństwa czy współzarządzanie. W rozumieniu i wzmacnianiu tych procesów może także pomóc literatura przedmiotu na temat demokracji deliberatywnej (*deliberative democracy*), teorii rezyliencji (*resilience*) czy też współzarządzania wielopoziomowego. Wojciech Zalewski wskazuje na bliskie związki sprawiedliwości naprawczej i demokracji deliberatywnej, i stwierdza, że sprawiedliwość naprawcza jest przykładem deliberacji obywatelskiej w praktyce, gdzie zainteresowanie przestępstwem można wykorzystać pozytywnie w celu budowania: poczucia odpowiedzialności za przestępstwo wśród sprawców, świadomej partycypacji obywateli w życiu publicznym, wzajemnego szacunku uczestników sporu oraz dobrego sąsiedztwa (Zalewski 2016). Demokracja deliberatywna zwraca uwagę na sprawczość obywateli, którą praktyki naprawcze mogą pobudzać (Straker 2019). W odróżnieniu od koncepcji demokracji deliberatywnej, idea miasta sprawiedliwości w pierwszej kolejności zachęca do uczestnictwa w debacie osoby (lub instytucje) bezpośrednio dotknięte konfliktem, w procesie którym wypracowane są sposoby naprawy szkody wyrządzonej przez ten konflikt. Teoria rezyliencji, pomimo że jest wciąż rzadko wykorzystywana w opracowaniach kryminologicznych, jest wartościową koncepcją w badaniu funkcjonowania (i przetrwania) jednostki, wspólnoty czy systemu w obliczu niesprzyjających warunków czy niepomyślności losu (Zolli, Healey 2012). Elementy teorii rezyliencji można na przykład zauważyć w strategii miasta Whanganui, gdzie programy sprawiedliwości naprawczej zostały uznane za kluczowe w tworzeniu relacji opartych na szacunku, tym samym budowaniu społeczeństw zdolnych do zagospodarowania różnorodności

przestrzeni miejskiej i jej mieszkańców oraz zarządzania konfliktami, które ta różnorodność generuje (Saywood 2019). Teoria rezyliencji jednak nie oscyluje wokół konfliktu a pewnego kryzysu, wokół którego planowane są działania, które mają na celu ten kryzys przetrwać i powrócić do stanu wyjściowego bez wymogu transformacji stanu, w którym kryzys zaistniał (Olsson et al. 2015). Natomiast koncepcja miasta sprawiedliwości naprawczej budowana jest przede wszystkim w kierunku transformacji konfliktu i zmiany okoliczności, które wpływają na powstanie danego konfliktu.

W rozumieniu i wzmacnianiu demokratycznych procesów zarządzania konfliktem może także pomóc literatura dotycząca współzarządzania wielopoziomowego (*multi-level governance*), która proponuje dyfuzję władzy, decentralizację i rozproszenie procesów decyzyjnych jako nowy model zarządzania (Hooghe, Marks 2003). O współuczestniczeniu w podejmowaniu decyzji dotyczących miasta polegających na pobudzaniu i modelowaniu aktywności jego mieszkańców pisze również Anna Karwińska (2009), która twierdzi, że osiągnięcie celów rozwojowych miasta jest możliwe tylko poprzez włączanie wszystkich grup w procesy decyzyjne i harmonizowanie sprzecznych interesów. Idea współzarządzania wielopoziomowego rezonuje z wizją miasta sprawiedliwości naprawczej co do założenia, że przestrzeń miejska powinna być zarządzana w partnerstwie z lokalną wspólnotą i innymi podmiotami, których rola i odpowiedzialność są precyzyjnie unormowane. Nasylenie modelu koncepcyjnego procesami współzarządzania czy menadżeryzmu może jednak doprowadzić do przeregulowania procesu tworzenia wizji miasta sprawiedliwości naprawczej. Nadmierna kontrola kształtowania polityki miejskiej w duchu wartości sprawiedliwości naprawczej może przyczynić się do stosowania programów sprawiedliwości naprawczej w odniesieniu do konfliktów znanych w percepcji społecznej, i tym samym ograniczać potencjał i zastosowanie sprawiedliwości naprawczej w przypadkach nietypowych czy w obliczu nowych zagrożeń oraz konfliktów (Pali, Maglione 2021).

Dotychczasowe doświadczenia miast, które posługują się tytułem miasta sprawiedliwości naprawczej wskazują na bogactwo modeli teoretycznych, będących próbą wyjaśnienia czym jest, lub w jakim kierunku powinien podążać rozwój miasta sprawiedliwości naprawczej. Przygotowanie koncepcyjne jest fundamentalnym elementem procesu wdrażania idei w praktykę, jest to proces ciągły, nieskończony, symbiotyczny wraz z zachodzącymi oddziaływaniami na społeczność miejską. Jest to także aspekt badanej koncepcji, który wymaga bardziej intensywnej debaty akademickiej. Tym bardziej, że koncepcja miasta sprawiedliwości naprawczej nie jest jedyną inicjatywą przekształcenia „życia w mieście” czy poprawy jakości życia mieszkańców, ponieważ od wielu lat sukcesywnie zainteresowanie zyskuje również koncepcja „rezyliencji miejskiej” (*resilient city*) czy „inteligentnego miasta” (*smart city*). Konkurencyjne pomysły kształtowania polityki lokalnej miasta oraz nieprecyzyjne założenia modelu teoretycznego mogą działać na niekorzyść powodzenia procesu wdrażania koncepcji miasta sprawiedliwości naprawczej. Niemniej jednak wydaje się właściwym, że niezależnie od doboru teorii

towarzyszących w przygotowaniu koncepcyjnym należy nadać sprawiedliwości naprawczej rolę nadrzędną poprzez nieustanne i systematyczne powracanie do definicji samej sprawiedliwości naprawczej.

Instytucjonalizacja współpracy

Następną cechą wspólną wszystkich analizowanych przypadków miast sprawiedliwości naprawczej, tym samym kolejnym charakterystycznym elementem tego procesu, jest bardziej lub mniej zintensyfikowana współpraca międzyinstytucjonalna (lub deklaracja podjęcia takiej współpracy) pomiędzy indywidualnymi osobami i instytucjami, które pełnią strategiczne funkcje w danym mieście, i która przebiega na dwóch płaszczyznach. W pierwszej kolejności, po zajściu wydarzeń uruchamiających proces wdrażania koncepcji miasta sprawiedliwości naprawczej, we wszystkich analizowanych miastach nastąpiła instytucjonalizacja współpracy, w postaci: zespołu, rady, grupy sterującej, zarządu, kilku strategicznych podmiotów w danej przestrzeni miejskiej. Instytucjonalizacja współdziałania, tak jak w przypadku Brighton i Hove Community Safety Partnership czy Whanganui Restorative Practices Trust, może mieć formę dalszego ugruntowania już istniejącej współpracy (Read, Straker 2019; Saywood 2019), lub może stanowić podstawę do nowej kooperacji, jak w przypadku Hull Centre for Restorative Practice (Macdonald b.d.) czy Restorative Bristol Board (Liebmann 2019). Ciekawym przykładem ośrodka kierującego projektem wdrażania idei miasta sprawiedliwości naprawczej jest organizacja non profit *Designing Justice + Designing Spaces* w Oakland, która specjalizuje się w niekomercyjnym projektowaniu architektonicznym i zarządzaniu nieruchomościami (Restorative Justice City 2014). Stworzenie zespołu, który jest siłą napędową projektu, może również nastąpić z podziałem na grupy robocze, tak jak to ma miejsce w Leuven, gdzie prace zespołu zostały podzielone według następujących obszarów tematycznych: praktyki naprawcze w szkołach i miejscach pracy oraz praktyki naprawcze w przypadku dyskryminacji i zachowań rasistowskich (van Cleynenbreugel 2019). Niezależnie od formatu współpracy, rola pierwszego ogniwa sieci kooperacji jest niezbędnym elementem realizacji idei miasta sprawiedliwości naprawczej, w skład zadań których można zaliczyć nie tylko podejmowanie kluczowych decyzji dotyczących realizacji i monitoringu projektu, lecz także omówienie przygotowania koncepcyjnego czy wymianę i harmonizację odmiennych wizji jego realizacji. Instytucjonalizacja współpracy jest nieustającym procesem swego rodzaju „saturacji” strategii rozwoju koncepcji miasta sprawiedliwości naprawczej jej wartościami oraz koniecznym elementem procesu ewaluacji wyników rozwoju tej wizji.

W dalszej kolejności instytucjonalizacja współpracy może przybrać formę organizacji sieciowej, czy też programu członkowskiego, polegającej na konsolidacji różnych podmiotów już funkcjonujących lub zainteresowanych wykonywaniem swoich działań w duchu filozofii sprawiedliwości naprawczej. Stworzenie organizacji sieciowej może nastąpić poprzez identyfikację i współpracę z podmiotami, które już funkcjonują w przestrzeni miejskiej jako programy sprawiedliwości naprawczej lub praktyki naprawcze, lub poprzez realizację serii szkoleń (*training route*), które przyczynią się do krzewienia wiedzy w zainteresowanych sektorach lub poprzez ubieganie się o członkostwo w miejskiej sieci podmiotów świadczących usługi w duchu sprawiedliwości naprawczej (Liebmann 2019).

I tak, na przykład, zasady przystąpienia do programu członkowskiego w Bristolu przewidują spełnienie następujących przesłanek:

- Facylitacja dialogu pomiędzy stronami dotkniętymi przez wykroczenie czy konflikt.
- Zachęcanie sprawców zadanych krzywd do wzięcia odpowiedzialności za swoje czyny i naprawienie błędu.
- Zagwarantowanie, aby wszyscy zaangażowani i dotknięci konfliktem mieli szansę podzielenia się swoimi doświadczeniami, odczuciami oraz potrzebami.
- Włączenie wszystkich dotkniętych konfliktem w proces poszukiwania wzajemnie akceptowalnych możliwych sposobów rozwiązania konfliktu.
- Naprawienie szkody spowodowanej jakimkolwiek zachowaniem, które przynosi negatywne skutki innym.
- Naprawienie, a niekiedy budowanie, relacji pomiędzy osobami dotkniętymi konfliktem (Restorative Bristol Report b.d.).

Podczas tworzenia organizacji sieciowej w Brighton i Hove o nazwie *Safe in the City Champions* wzorowano się na zasadach przyznawania znaku jakości usługi wykonywanej zgodnie z wartościami sprawiedliwości naprawczej (*Restorative Service Quality Mark*) opracowanym przez Restorative Justice Council (Read, Straker 2019). Rozbudowywanie sieci interesariuszy w Brighton i Hove jest przykładem bardzo rzetelnego procesu przygotowawczego oraz współpracy z podmiotami oferującymi praktyki naprawcze w mieście. Zaproszenie do współpracy odbywa się poprzez ocenę usług i programów sprawiedliwości naprawczej pod względem następujących aspektów: przywództwo, planowanie strategiczne i operacyjne, współpraca oparta na współdziałaniu, wsparcie i rozwój osób, świadczenie usług, ewaluacja i doskonalenie działalności (Read, Straker 2019). Ocena działalności tych programów jest natomiast wydawana na podstawie analizy następujących wskaźników skuteczności: liczba zarejestrowanych interwencji naprawczych; poziom zadowolenia uczestników programu; zmniejszony wskaźnik recydywy; liczba obywateli, którym udzielono informacji na temat praktyk naprawczych; pozytywne doświadczenia jako wynik udziału w programie/praktyce naprawczej; oszacowany czas rozstrzygnięcia sprawy (poprzez zestawienie czasu pracy policjanta i czasu realizacji spotkania w ramach programu sprawiedliwości naprawczej) (*Safe in the City* b.d.). Mniej sformalizowane mechanizmy budowania organizacji

sieciowej mają miejsce w Como, gdzie rolą tzw. pośredników społecznych (*intermediary bodies*), rekrutowanych w lokalnej społeczności, jest rozpoznanie i diagnoza narastających konfliktów w różnych obszarach życia społecznego mających wpływ na lokalną społeczność (Dighera 2019). Odmiennie podejście przyjęto natomiast w Leuven, gdzie sieć współpracy z innymi podmiotami niż zgromadzonymi w ramach głównego zespołu koordynującego działania projektu przybrała najbardziej elastyczny i nieustrukturyzowany charakter (van Cleynenbreugel 2019).

Obszary i rodzaje działań

Poza instytucjonalizacją współpracy proces rozwoju idei sprawiedliwości naprawczej uwzględnia szereg działań, które mają służyć propagowaniu wiedzy na temat praktyki sprawiedliwości naprawczej, budowaniu kultury naprawczej, a tym samym realizacji strategii wdrażania koncepcji miasta sprawiedliwości naprawczej. Jednym z wniosków raportu na temat przygotowania strategii rozwoju działań na rzecz miasta sprawiedliwości naprawczej w Oakland jest uwarunkowanie ich skuteczności od istniejącej w danej przestrzeni miejskiej infrastruktury sprawiedliwości naprawczej, czyli zakresu i zasięgu programów sprawiedliwości naprawczej i praktyk naprawczych, wraz z bazą mediatorów i facylitatorów tych interwencji, które osadzone są wraz z już istniejącymi rozwiązaniami i procesami naprawczymi, które odpowiadają na lokalne problem (Finlev, Buren b.d.).

Działania w Tempio Pausania w dużej mierze koncentrowały się do tej pory na organizacji 11 konferencji sprawiedliwości naprawczej, w których uczestniczyło około 900 osób, w celu poprawienia relacji lokalnej społeczności z pracownikami oraz osadzonymi z miejscowego zakładu karnego (Lepri, Lodi, Patrizi 2019). W Brighton i Hove praktyki naprawcze znalazły zastosowanie m.in. w przypadku konfliktów w noclegowniach, kręgi naprawcze okazały się właściwą odpowiedzią na wzrost spraw mowy nienawiści po referendum dotyczącym Brexitu, a ostatnie prace skupiają się na wykorzystaniu praktyk naprawczych wobec dyskryminowanych członków społeczności LGBT (*Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender*) czy osób ubiegających się o azyl (Read, Straker 2019). Sukces rozwoju koncepcji „szkoły naprawczej” (*restorative school*) w Collingwood i Endeavour oraz Hull doprowadził między innymi do wypracowania modelu wprowadzania praktyk naprawczych w organizacji oraz lokalnego zainteresowania praktykami naprawczymi w domach dziecka. Działania podejmowane w Whanganui zorientowane są na organizację konferencji sprawiedliwości naprawczej na wniosek urzędu miejskiego respektującego potrzeby różnych środowisk, w tym z uwzględnieniem: konfliktów pomiędzy rezydentami w domach opieki społecznej, wsparcia działalności obrońców zwierząt czy rozwiązywania sporów związanych z parkowaniem samochodów ciężarowych

w sąsiedztwach (Saywood 2019). Projekt realizowany w Como pt. *COnTatto: Trame riparative nella comunità* dotyczy poprawy warunków funkcjonowania wspólnoty oraz promuje uwarunkowania sprzyjające rozwiązywaniu konfliktów w sposób naprawczy – jest realizowany w trzech dziedzinach: (1) społecznej: szkoły i sąsiedztwa (uczestnicy: sześć szkół oraz pośrednicy społeczni), (2) wymiar prawny oraz osoby poszkodowane przestępstwem (we współpracy z lokalnymi sądami, kuratorami sądowymi, pracownikami społecznymi oraz prawnikami), (3) komunikacja i pozyskiwanie funduszy (w celu podnoszenia świadomości społecznej) (Dighera 2019). W Oakland obecne są także działania nastawione na budowanie relacji, jak na przykład inicjatywa Food Bridges, która traktuje wspólne gotowanie jako metodę budowania relacji (Sbica 2016).

Integralną częścią działań wszystkich analizowanych miast, zwłaszcza na początku procesu wdrażania idei miasta sprawiedliwości naprawczej, są szkolenia, warsztaty lub inne spotkania mające na celu wymianę wiedzy specjalistycznej i praktycznego doświadczenia. Marianne Liebmann wyróżnia drogę szkoleń, obok konsolidacji istniejących inicjatyw naprawczych, jako jedną z dwóch głównych metod szerzenia wiedzy na temat sprawiedliwości naprawczej oraz budowy koncepcji miasta sprawiedliwości naprawczej (Liebmann 2019). Działania szkoleniowe są często zintegrowane z działaniami informacyjnymi. Wszystkie analizowane miasta sprawiedliwości naprawczej mają bardzo zaznaczoną obecność w Internecie. Strategie komunikacyjne niekiedy są wzbogacone o niestandardowe środki przekazu, jak na przykład w Tempio Pausania, kiedy w 2016 r. zorganizowano studencki *flash mob* promujący wartości sprawiedliwości naprawczej (Lepri, Lodi, Patrizi 2019).

Do innych najczęściej wykonywanych zadań należą: tworzenie rejestru wyszkolonych facylitatorów sprawiedliwości naprawczej, projektowanie przestrzeni według wartości sprawiedliwości naprawczej (co jest mocno zaakcentowane w Oakland), prowadzenie badań pilotażowych i ewaluacja spraw kierowanych do programów/praktyk sprawiedliwości naprawczej, komunikacja celów i wartości projektu poprzez zastosowanie standardowych i niestandardowych metod (np. strona internetowa, działania artystyczne, wystąpienia TED (*Technology, Entertainment and Design* - konferencji naukowych organizowanych corocznie przez amerykańską fundację non-profit Sapling Foundation), zbieranie i udostępnianie historii uczestników programów oraz praktyk naprawczych, zadania administracyjne mające na celu koordynację i udoskonalenie projektu (np. utworzenie stanowiska koordynatora projektu, pozyskiwanie funduszy, wizyty studyjne). Powyższe działania można wyróżnić ze względu na obszar oddziaływania, czyli na specyfikę instytucji, gdzie kierowane są interwencje naprawcze (szkoły, uczelnie, miejsca pracy, sąsiedztwa, noclegownie, pomoc społeczna czy służba zdrowia) lub charakter tych działań (interwencyjny, szkoleniowy, informacyjny). Bez względu na typologię, żadne z wymienionych działań nie wykluczają się wzajemnie.

Na szczególną uwagę zasługuje działalność na rzecz rozwijania koncepcji miasta sprawiedliwości naprawczej w Oakland, która poszerza tradycyjnie rozumiane działania związane z planowaniem miast i jest kreowana równolegle

z przekształceniem przestrzeni miejskiej (Restorative Justice City 2014). Jest to zgodne chociażby z postanowieniami Nowej Karty Ateńskiej, która zakłada, że decydenci odpowiadający za planowanie i wykorzystanie przestrzeni miast powinni brać pod uwagę możliwości łagodzenia konfliktów przestrzennych czy społecznych i omawiać te możliwości z przedstawicielami różnych środowisk miejskich (Nowa Karta Ateńska 2003). Projektowanie przestrzeni nie jest procesem neutralnym, w tym architektura wymiaru sprawiedliwości, czy zakładów karnych, jest szczególnym przypadkiem projektowania przestrzeni, które ogranicza rolę osoby poszkodowanej, eliminuje emocje, skupia uwagę na władzy, racjonalności systemu, marginalizacji, wykluczeniu, sprawcy przestępstwa (Mulcahy 2010). Projektowanie przestrzeni w duchu sprawiedliwości naprawczej ma stanowić alternatywę dla punitywnej architektury wymiaru sprawiedliwości i odzwierciedlać elementy projektowaniem salutogenicznego, którego zastosowanie jest znane w przestrzeni opieki zdrowotnej, i które zorientowane jest na poprawie zdrowia psychicznego i fizycznego (Toews 2019). Tabela 2 przedstawia najważniejsze różnice w projektowaniu punitywnym a inspirowanym filozofią sprawiedliwości naprawczej.

Tabela 2. Porównanie obecnej architektury wymiaru sprawiedliwości i architektury według zasad sprawiedliwości naprawczej (Toews 2019: 288).

	Obecna architektura wymiaru sprawiedliwości	Architektura inspirowana sprawiedliwością naprawczą
Rozmieszczenie	Scentralizowane: jeden budynek położony centralnie	Zdecentralizowane: małe centra zdekoncentrowane we wspólnocie
Masa	Monolityczna: władza reprezentowana przez twarde, pojedyncze i dominujące budulce o znacznych rozmiarach	Zindywidualizowana: naprawa szkody reprezentowana przez miękkie, zróżnicowane i przyjazne budulce o niewielkich rozmiarach
Przegrody zewnętrzne	Nieprzepuszczające: ograniczony i znacząco kontrolowany dostęp do przestrzeni wewnętrznych, osób, światła i powietrza; brak widoku do środka oraz na zewnątrz, brak naturalnych artefaktów, nieprzepuszczalne materiały	Przepuszczające: otwarte na wspólnotę, zbiór elastycznie powiązanych przestrzeni prywatnych i publicznych, widok do środka i na zewnątrz, obecność naturalnych artefaktów, przepuszczalne materiały

Wejście	Nieprzepuszczalne: wejście na chroniony obiekt, założenie potrzeby ochrony/ bezpieczeństwa, odstrasżające wejście	Nieszczelne: dostęp do wewnętrznych przestrzeni publicznych przed ochroną, brak założenia potrzeby bezpieczeństwa, system ochrony jest zorganizowany w różnorodny i przyjazny sposób
Planowanie	Sprecyzowane: przestrzeń jest precyzyjnie zaprojektowana dla konkretnych funkcji i procesów; zorganizowana, aby zapewnić bezpieczeństwo (security), umożliwić kontrolę i odizolowanie	Ogólne: przestrzeń jest uniwersalnie zaprojektowana dla różnorodnych funkcji i procesów; zorganizowana, aby zapewnić bezpieczeństwo (safety), sprzyjać budowaniu relacji i refleksji
Wnętrze	Instytucjonalne: bezosobowe i formalne	Kameralne: naturalne, domowe i artystyczne, regeneracyjne
Pokój	Środek: uczestnicy zwrócenii są do sędziego, sekcje i podziały	Peryferie: uczestnicy zwrócenii są ku sobie, kręgi, niehierarchiczność

Źródło: Opracowanie własne, tłumaczenie własne.

Projektowanie przestrzeni inspirowane wartościami sprawiedliwości naprawczej charakteryzuje się zatem uwzględnieniem potrzeb osób biorących udział w rozstrzygnięciu sporu, zagospodarowaniem przestrzeni, które ma na celu budowanie relacji i stworzenia bezpiecznej płaszczyzny dla szczerości, troski o poczucie własnej wartości, duchowości, kontaktu z naturą oraz niestosowania przemocy (Toews 2019). Projektowanie przestrzenne miasta (sprawiedliwości naprawczej) jest wobec tego przełożeniem myślenia na temat architektury wymiaru sprawiedliwości na poziom polityki lokalnej miasta w celu dążenia do uzyskania w pewnym stopniu sprawiedliwości społecznej (Toews 2019).

Czynnikami wspierającymi rozwój wyżej wymienionych działań są niewątpliwie wola polityczna w danym mieście oraz wsparcie lokalnych ośrodków naukowych. W większości analizowanych przypadków wsparcie ze strony lokalnych władz miało charakter mniej lub bardziej sformalizowany. W wypadku Hull, Brighton i Hove czy Whanganui poparcie dla koncepcji miasta sprawiedliwości naprawczej znalazło odzwierciedlenie w postaci zapisu w strategii rozwoju miasta. Natomiast w odniesieniu do Hull, Leuven, Como czy Tempio Pausania widać także duży wpływ lokalnych ośrodków akademickich w procesie kształtowania strategii rozwoju koncepcji miasta sprawiedliwości naprawczej, któremu często towarzyszą krótko- lub długoterminowe badania naukowe mające na celu bieżącą ewaluację

strategii rozwoju. W wypadku Leuven strategię wdrażania koncepcji miasta sprawiedliwości naprawczej od początku zaprojektowano jako badanie w działaniu (*action research*), które pozwala na elastyczną rolę założeń teoretycznych oraz na umożliwienie badanej zbiorowości w aktywnym procesie cyklicznej ewaluacji dotychczasowych działań badawczych (van Cleynenbreugel 2019). Wyniki tych badań są jednak wciąż niedostępne publicznie.

Wyzwania

Realizacja idei miasta sprawiedliwości naprawczej, jak każde nowatorskie przedsięwzięcie, musi zmierzyć się z wieloma wyzwaniami. Omówienie niektórych z nich powinno jedynie zwiększyć szanse pomyślnego rozwoju tej koncepcji. Jednym z najczęściej wymienianych problemów jest finansowanie procesu wdrażania idei miasta sprawiedliwości naprawczej. Redukcje budżetowe w Bristolu zdecydowanie ograniczyły potencjał pierwszych inicjatyw na rzecz popularyzowania wizji miasta sprawiedliwości naprawczej oraz skuteczności koordynatora projektu w tym zakresie (Liebmann 2019). Szanse powodzenia projektu zależą nie tylko od jakości współpracy podmiotów koordynujących działania projektowe, ale także od woli politycznej i wsparcia ze strony władz lokalnych. Jakikolwiek zmiany w polityce karnej na rzecz zwiększonej punitaryzacji odpowiedzi wobec przestępstwa, jak również poparcie dla takiej polityki na szczeblu lokalnym, mogą mieć wpływ na tempo rozwoju myśli miasta sprawiedliwości naprawczej. Zarówno ograniczenie finansowe, jak i wpływ polityki penalnej na atrakcyjność koncepcji miasta sprawiedliwości naprawczej są ważnymi czynnikami wpływającymi na zapewnienie kontynuacji projektu (van Cleynenbreugel 2019). Sezonowość zainteresowania sprawiedliwością naprawczą w połączeniu z rotacyjnością podmiotów w organizacji sieciowej, tak jak to miało miejsce w Bristolu, mogą doprowadzić także do zaniżenia standardów wobec usług sprawiedliwości naprawczej (Liebmann 2019).

Kolejnym wyzwaniem jest niewielka świadomość istoty konfliktu. Jenny Saywood zauważa, że negatywna konotacja słowa „konflikt” powoduje niechęć do zauważenia konfliktu na przykład w miejscu pracy, nie służy sprawie także powiązanie konfliktu jako przestępstwa z wymiarem sprawiedliwości, tym samym nie sprzyja promowaniu idei miasta sprawiedliwości naprawczej (Saywood 2019). W praktyce przejawia się to tym, że wyzwaniem staje się popularyzowanie tej wizji nawet w sektorach i środowiskach bliskich osobom zaangażowanym w realizację projektu, w których niekiedy dominuje sztywna struktura i kultura organizacyjna (Mannozi 2019). W trakcie realizacji projektu w Como zaobserwowano oczekiwania, że konflikty można rozwiązać szybko, co było sprzeczne z uwagami koordynatorów projektu, że wiele z konfliktów w przestrzeni miejskiej jest głęboko zakorzenionymi społecznie sporami, które wymagają połączenia inicjatyw

naprawczych wraz z innymi działaniami w ramach spójności społecznej (Dighera 2019). Pomimo innych wymienianych w literaturze wyzwania, takich jak niewielkie doświadczenie praktyków w tworzeniu inicjatyw włączających obywateli czy niewielkie zainteresowanie mieszkańców miast w partycypacji w procesach cechujących się aktywnym udziałem (Dighera 2019), podczas realizacji projektu należy dołożyć wszelkich starań zmierzających do zwiększenia dostępu do informacji na temat możliwości udziału w programach naprawczych (van Cleynenbreugel 2019).

Wrocław pierwszym miastem sprawiedliwości naprawczej w Polsce

Próba realizacji koncepcji miasta sprawiedliwości naprawczej była jednym z działań polskiej reprezentacji międzynarodowej inicjatywy i partnerstwa Restorative Justice: Strategies for Change, w której oprócz Polski uczestniczą następujące kraje: Albania, Belgia, Czechy, Estonia, Holandia, Irlandia, Portugalia, Szkocja oraz Włochy (Restorative Justice 2020). Ogólnym celem tego pięcioletniego projektu jest rozpowszechnianie wiedzy na temat sprawiedliwości naprawczej oraz promowanie programów sprawiedliwości naprawczej w świetle wcześniej wspomnianej Rekomendacji Rady Europy dotyczącej stosowania sprawiedliwości naprawczej w sprawach karnych (European Forum b.d.).

W ramach działalności projektu *Restorative Justice: Strategies for Change* udało się pozyskać zainteresowanie koncepcją sprawiedliwości naprawczej władz miasta Wrocław, które w konsekwencji doprowadziło do podpisania 21 listopada 2019 r. przez Prezydenta Wrocławia Zarządzenia nr 2073/19 (Zarządzenie 2019) w sprawie powołania na okres 12 miesięcy Wrocławskiego Zespołu ds. Sprawiedliwości Naprawczej (dalej również jako Zespół). W roku 2020 kadencja Zespołu została przedłużona o kolejny rok. Jego zadaniem jest promocja metod sprawiedliwości naprawczej jak również przygotowanie Wrocławia do pozyskania statusu miasta sprawiedliwości naprawczej. Tym samym Zarządzenie nr 2073/19 stało się pierwszym oficjalnym dokumentem w Polsce, które nie tylko wymienia z nazwy sprawiedliwość naprawczą (a nie mediację), ale także w bezpośredni sposób ma na celu popularyzację sprawiedliwości naprawczej w Polsce.

W skład zespołu wchodzi przedstawiciele kurateli sądowej, sądu, prokuratury, policji, organizacji pozarządowych oraz władz miasta, a do zadań Zespołu należy:

- identyfikacja funkcjonujących we Wrocławiu zasobów – podmiotów i projektów realizowanych zgodnie z założeniami sprawiedliwości naprawczej;
- tworzenie warunków do współpracy podmiotów, o których mowa w pkt. 1, w celu poszerzenia skali i zasięgu oddziaływań;
- promocja metod sprawiedliwości naprawczej;

- promocja i wspieranie wdrażania rekomendacji Nr CM/Rec(2018)8 Komitetu Ministrów [Rady Europy] dla państw członkowskich dotyczącej sprawiedliwości naprawczej w sprawach karnych;
- nawiązanie współpracy z przedstawicielami europejskich miast noszących tytuł miasta sprawiedliwości naprawczej;
- przygotowanie Wrocławia do pozyskania statusu miasta sprawiedliwości naprawczej;
- opracowanie założeń do projektu dokumentu wrocławskiej strategii na rzecz sprawiedliwości naprawczej (Zarządzenie 2019).

Pierwszy rok działalności Zespołu ds. Sprawiedliwości Naprawczej zapoczątkował wstępne projektowanie przedsięwzięcia, które w bieżącym roku uwieczni międzynarodowa konferencja naukowa. Szanse rozwoju koncepcji miasta sprawiedliwości naprawczej omawiano podczas debaty wrocławskiej w kwietniu 2019 r. z lokalnymi podmiotami zainteresowanymi udziałem lub wsparciem projektu. W ramach przygotowania koncepcyjnego przeprowadzono dwa szkolenia dla członków Zespołu oraz pracowników Biura Prezydenta Wrocławia. W celu wymiany doświadczeń członkowie wrocławskiego Zespołu ds. Sprawiedliwości Naprawczej nawiązali także relację z grupą roboczą Europejskiego Forum Sprawiedliwości Naprawczej, która zajmuje się tematem miast sprawiedliwości naprawczej oraz osobami odpowiedzialnymi za wdrażanie tej koncepcji w Como. W 2020 r. planowana także była wizyta studyjna przedstawicieli Zespołu ds. Sprawiedliwości Naprawczej we Włoszech, ale niestety, ze względu na trwającą pandemię COVID-19 i zagrożenie epidemiologiczne z nią związane, do planowanego spotkania nie doszło.

Działania systemowe we Wrocławiu stają się coraz częściej podmiotem badań naukowych. Na uwagę z pewnością zasługuje wrocławski kaskadowy model wykonywania kary ograniczenia wolności, który, poprzez działania Wrocławskiego Centrum Sprawiedliwości Naprawczej, ma szansę w coraz większym stopniu być „nasycony” narracją sprawiedliwości naprawczej (Matczak 2020). Z kolei Katedra Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Wrocławskiego uczestniczy w projekcie badawczym *Protecting and Defending the Rights of Victims of Anti-LGBT Hate Crimes: Innovative Paths through Restorative Justice (LetsGoByTalking)*, współfinansowany przez Fundusz Sprawiedliwości Unii Europejskiej, a którego celem jest eksploracja zastosowania programów sprawiedliwości naprawczej w przypadku przestępstw z nienawiści wobec osób LGBT. Działania na rzecz sprawiedliwości naprawczej we Wrocławiu stały się także inspiracją dla innych polskich miast, podczas debaty gdańskiej w lutym 2020 r. rozmawiano o możliwościach wdrażania koncepcji miasta sprawiedliwości naprawczej także i w Gdańsku.

Uwagi końcowe

Miasto sprawiedliwości naprawczej to propozycja percepcji miasta jako sieci relacji, w których – w wypadku konfliktu – obywatele, instytucje, organizacje wybierają w pierwszej kolejności naprawcze podejście do jego rozwiązania. Koncepcja miasta sprawiedliwości naprawczej dąży do utworzenia strategii rozwoju miasta, która nie tylko w sposób reakcyjny, lecz także proaktywny reaguje na zwalczanie konfliktów, w tym staje się częścią systemu zapobiegania przestępczości. Koncepcja miasta sprawiedliwości naprawczej, wraz z innymi działaniami (np. „Model Dobrego Życia”) jest jedną z wielu prób budowania „kryminologii zaufania”, dla której przestępstwo nie jest ryzykiem podlegającym zarządzaniu i kontroli a szkodą, na którą powinny oddziaływać polityki penalne oparte na szacunku, solidarności, integracji i aktywnym uczestnictwie (Walgrave, Ward, Zinsstag 2021). Szczególnie ważne jest, aby w trakcie wdrażania koncepcji miasta sprawiedliwości naprawczej nie zatracić już istniejących oddolnych inicjatyw oraz przesłania o konieczności budowaniu procesów relacyjnych, nie tylko regulacyjnych.

Realizacji idei miasta sprawiedliwości naprawczej musi towarzyszyć myśl, że jest to pewna deklaracja realizacji niezwykle ambitnych planów rozłożonych na lata, które czasami tylko częściowo mogą zostać w pełni wprowadzone w życie (Saywood 2019). Tim Read i Chris Straker przypominają w podsumowaniu specjalnego wydania „International Journal of Restorative Justice”, poświęconego miastom sprawiedliwości naprawczej, że jest to wizja niewątpliwie bardzo odważna, biorąc pod uwagę różnorodność doświadczeń i okoliczności wprowadzania tej idei oraz próbę przemiany dominującego, tradycyjnego, paternalistycznego stylu zarządzania miastem w system partycypacyjny (Straker 2019).

Zainteresowanie filozofią sprawiedliwości naprawczej od wielu lat w Polsce jest w fazie względnej stagnacji. Tym bardziej na uwagę zasługują działania wrocławskie na rzecz koncepcji miasta sprawiedliwości naprawczej, które stanowią swoistą „reaktywację” działań podjętych w latach 90-tych na rzecz wprowadzania mediacji do polskiego porządku prawnego. Prezentowanie idei miasta sprawiedliwości naprawczej nie powinno przyczyniać się jednak do „wymyślenia” miasta na nowo. Pomimo że Anna Karwińska (2009) zauważa, że ograniczony rozwój społeczeństwa obywatelskiego w Polsce stanowi skuteczną barierę w procesach rozwoju partycypacji społecznej, i w konsekwencji we współrzędzeniu przestrzeni miejską, wdrażanie koncepcji miasta sprawiedliwości naprawczej może być próbą wykorzystania potencjału miasta, identyfikacji już istniejących działalności o charakterze naprawczym oraz/lub aktywacji niewykorzystanych zasobów kapitału społecznego. Koncepcja miasta sprawiedliwości naprawczej wpisuje się w opis procesu tworzenia i kształtowania „dobrego miasta” Anny Karwińskiej (2011), jest zatem wizją rozwiązywania problemów generowanych w przestrzeni miejskiej w duchu sprawiedliwości naprawczej wraz z tworzeniem najlepszych

warunków rozwoju społeczno-kulturalnego i gospodarczego, które będą eskalacji tych konfliktów zapobiegać.

Oświadczenie w przedmiocie konfliktu interesów

Autorka zgłaszanego artykułu oświadcza, że nie istnieje konflikt interesów. Tzn. autorka (albo jej pracodawcy lub sponsorzy) nie mają jakiegokolwiek bezpośredniego lub pośredniego finansowego, prawnego lub zawodowego interesu albo związku z innymi organizacjami lub instytucjami, które mogą mieć wpływ na omawiane w tekście badania.

Finansowanie

Autorka nie otrzymała dofinansowania na tę publikację.

Bibliografia

- Benisz W. (2013). 'Ekologia ludzka Znanieckiego a ekologia społeczna szkoły chicagowskiej – podobieństwa, różnice, nawiązania' [Florian Znaniecki's "Human Ecology" and the "Human Ecology" of the Chicago School of Sociology—Similarities, Differences, References]. *Rocznik Historii Socjologii* 3, s. 111–125.
- Braithwaite J. (1989). *Crime, Shame and Reintegration*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Braithwaite J. (2002). *Restorative Justice and Responsive Regulation*. Oxford: Oxford University Press.
- Choi J., Bazemore G. i Gilbert M.J. (2012). 'Review of research on victims' experiences in restorative justice: Implications for youth justice'. *Children and Youth Services Review* 34, s. 35–42.
- Christie N. (1977). 'Conflicts as property'. *British Journal of Criminology* 17(1), s. 1–15.
- Christie N. (1981). *Limits to Pain*. Oslo: Columbia University Press.
- Christie N. (2004). *A Suitable Amount of Crime*. London: Routledge.
- Cleynenbreugel L. van (2019). 'Leuven: Creating support and skills for handling conflicts in a restorative way'. *The International Journal of Restorative Justice* 2(2), s. 303–308.

- Czarnecka-Działuk B. (2000). 'Teoretyczne podstawy mediacji między ofiarą i sprawcą przestępstwa' [The theoretical foundation of victim-offender mediation]. *Archiwum Kryminologii* 25, s. 9–28.
- Czarnecka-Działuk B. (2009). 'Wprowadzenie mediacji między ofiarą i sprawcą – polskie doświadczenia i perspektywy' [The introduction of victim-offender mediation – the Polish experiences and prospects]. W L. Mazowiecka (red.) *Mediacja* [Mediation]. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Czarnecka-Działuk B. i Wójcik D. (1999). *Mediacja. Nietelni przestępcy i ich ofiary* [Mediation. Youth offenders and their victims]. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Daly K. (2013). 'The punishment debate in restorative justice'. W J. Simon i R. Sparks (red.) *The Handbook of Punishment and Society*. London: Sage Publications, s. 356–374.
- Dighera B. (2019). 'Como: Restorative wefts in the community'. *The International Journal of Restorative Justice* 2(2), s. 309–313.
- Gavrielides T. (2018). *Routledge International Handbook of Restorative Justice*. London: Routledge.
- Hooghe L. i Marks G. (2003). *Unraveling the Central State, But How? Types of Multilevel Governance*. Wien: Institut für Höhere Studien (IHS). Dostęp online: <https://nbnresolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-246200> [10.10.2020].
- Johnstone G. (2002). *Restorative Justice: Ideas, Values, Debates*. Cullompton: Willan Publishing.
- Karwińska A. (2009). 'Konflikty w przestrzeni społecznej miasta' [Conflicts in the public space]. W E. Klima (red.) *Czynniki społeczne w gospodarce przestrzennej i planowaniu przestrzennym* [Social factors in the spatial economy and planning]. Łódź: Uniwersytet Łódzki, s. 53–68.
- Karwińska A. (2011). '„Dobre Miasto”. W poszukiwaniu właściwej społeczno-przestrzennej formy miasta' [„A Good City”. In search of an appropriate socio-spatial form of a city]. *Studia Miejskie* 4, s. 57–74.
- Latimer J., Dowden C. i Muise D. (2001). *The Effectiveness of Restorative Justice Practices: A Meta-Analysis*. Ottawa: Department of Justice Canada, Research and Statistics Division.
- Lepri G.L., Lodi E. i Patrizi P. (2019). 'Tempio Pausania: Social conflict resolution in a community setting'. *The International Journal of Restorative Justice* 2(2), s. 314–319.
- Liebmann M. (2019). 'Bristol: Working together to resolve conflict and repair harm'. *The International Journal of Restorative Justice* 2(2), s. 298–302.
- Mannozi G. (2019). 'The emergence of the idea of a 'restorative city' and its links to restorative justice'. *The International Journal of Restorative Justice* 2(2), s. 288–292.
- Matczak A. (2018). *Understandings of Punishment and Justice in the Narratives of Lay Polish People*. London: School of Economics and Political Science. PhD thesis.

- Matczak A. (2020). 'The penal narratives of community sentence and the role of probation: The case of the Wrocław model of community service'. *European Journal of Probation* 13(1), s. 72–88.
- McCold P. i Wachtel T. (2001). 'Restorative justice in everyday life'. W J. Braithwaite i H. Strang (red.) *Restorative justice and civil society*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 114–129.
- Mulcahy L. (2010). *Legal Architecture: Justice, Due Process, and the Place of Law*. London: Routledge.
- Niełacznna M. (2012). 'The mediation and restorative justice movement in Poland'. W D. Miers i I. Aertsen (red.) *Regulating Restorative Justice: A Comparative Study of Legislative Provision in European Countries*. Frankfurt am Main: Verlag für Polizeiwissenschaft.
- Olsson L., Jerneck A., Thoren H., Persson J. i O'Byrne D. (2015). 'Why resilience is unappealing to social science: Theoretical and empirical investigations of the scientific use of resilience'. *Science Advances* 1(4), s. 1–11.
- Pali B. i Maglione G. (2021). 'Discursive representations of restorative justice in international policies'. *European Journal of Criminology* 18, s. 1–21.
- Płatek M. i Fajst M. (2005). *Sprawiedliwość naprawcza. Idea. Teoria. Praktyka* [Restorative justice. Idea. Theory. Practice]. Warszawa: Liber.
- Popławska J. (2016). 'Miasto jako przestrzeń konfliktów' [City as a space of conflicts]. W E. Firlit i J. Gładys-Jakóbiak (red.) *Wybrane problemy współczesnego świata w refleksji socjologicznej* [Selected issues of the contemporary world from the sociological perspective]. Warszawa: OW SGH, s. 155–174.
- Read T. i Straker Ch. (2019). 'Brighton and Hove: Developing a culture of doing 'with' as prevention rather than cure'. *The International Journal of Restorative Justice* 2(2), s. 293–297.
- Roche D. (2003). *Accountability in Restorative Justice*. Oxford: Oxford University Press.
- Rossner M. (2013). *Just Emotions: Rituals of Restorative Justice*. Oxford: Oxford University Press.
- Rudolf A., Cichowicz-Major M., Matysiak M., Pałka S., Pieniążek W. i Przybył C. (2015). *Raport końcowy – Diagnoza stanu stosowania mediacji oraz przyczyn zbyt niskiej w stosunku do oczekiwanej popularności mediacji* [Final report – the analysis of the use of mediation and the reasons of its unexpected low popularity]. Warszawa: Ministerstwo Sprawiedliwości. Dostęp online: <https://www.gov.pl/attachment/cb132c4a-8e40-401d-9bdb-57c73427578d> [20.07.2021].
- Saywood J. (2019). 'Whanganui: Respectful relationships at the heart of our city – a story from New Zealand'. *The International Journal of Restorative Justice* 2(2), s. 320–324.
- Sbica J. (2016). 'These bars can't hold us back: Plowing incarcerated geographies with restorative food justice'. *Antipode* 48(5), s. 1–21.

- Straker Ch. (2019). 'Conclusion: The restorative city – a challenge about means and ends'. *The International Journal of Restorative Justice* 2(2), s. 325–331.
- Strang H. i Sherman L. W. (2003). 'Repairing the harm: Victims and restorative justice'. *Utah Law Review* 15, s. 15–42.
- Toews B. (2019). 'Architecture and restorative justice. Designing with values and well-being in mind'. W T. Gavrielides (red.) *Routledge International Handbook of Restorative Justice*. London: Routledge, s. 279–296.
- UNODC (2020). *Handbook on Restorative Justice Programmes (Second Edition). Criminal Justice Handbook Series*. Vienna: UNODC.
- Walgrave L. (2008). *Restorative Justice, Self-interest and Responsible Citizenship*. London: Routledge.
- Walgrave L., Ward T. i Zinsstag E. (2021). 'When restorative justice meets the Good Lives Model: Contributing to a criminology of trust'. *European Journal of Criminology* 18(3), s. 444–460.
- Zalewski W. (2006). *Sprawiedliwość naprawcza. Początek ewolucji polskiego prawa karnego?* [Restorative justice. The beginning of the evolution of Polish criminal law?]. Gdańsk: Arche.
- Zalewski W. (2016). 'Sprawiedliwość naprawcza – formą demokracji deliberatywnej?' [Restorative justice as a form of deliberative democracy?]. *Białostockie Studia Prawnicze* 21, s. 25–35.
- Zehr H. (1990). *Changing Lenses: A New Focus for Crime and Justice*. Scottsdale: Herald Press.
- Zehr H. (2002). *The Little Book of Restorative Justice*. Intercourse: Good Books.
- Zolli A. i Healey A.M. (2012). *Resilience. Why things bounce back?* New York: Free Press.

Źródła internetowe

- Council of Europe (2018). *CM/Rec(2018)8 CoE recommendation concerning restorative justice in criminal matters. (Adopted by the Committee of Ministers on 3 October 2018 at the 1326th meeting of the Ministers' Deputies)*. Dostęp online: https://www.coe.int/en/web/prison/home/-/asset_publisher/ky2olXXXogcx/content/recommendation-cm-rec-2018-8?inheritRedirect=false [10.10.2020].
- European Forum for Restorative Justice, Restorative Justice: Strategies for Change (RJS4C) (2019-2023)* (b.d.), Euforumrj.org. Dostęp online: <https://www.euforumrj.org/en/restorative-justice-strategies-change-rjs4c-2019-2023> [03.03.2021].
- Finlev T. i Buren D. Van (b.d.). *The Restorative Justice City. From Punitive to Restorative Justice*. Institute for the Future. Dostęp online: https://www.iftf.org/fileadmin/user_upload/downloads/catalysts/IFTF_Fourm_TheRestorativeJusticeCityMap_rdr.pdf [05.11.2020].
- Macdonald M. (b.d.). *My Restorative Journey and the Story of Hull, UK*, Restorative-practicetbay.files.wordpress.com. Dostęp online: <https://restorativepracticetbay.files.wordpress.com>.

- files.wordpress.com/2013/07/the-story-of-hull_estelle-macdonald.pdf [10.10.2020].
- Ministerstwo Sprawiedliwości [Ministry of Justice] (b.d.). *Mediacje karne w latach 1998–2018 i w I półroczu 2019 r.* [Mediation in criminal cases 1998-2018 and in the first half of 2019]. Informator Statystyczny Wymiaru Sprawiedliwości. Dostęp online: <https://isws.ms.gov.pl/pl/baza-statystyczna/opracowania-wieloletnie/> [05.11.2020].
- Mirsky L. (2009). *Hull, UK, on Track to Becoming a Restorative City*, iirp.edu. Dostęp online: <http://www.iirp.edu/pdf/Hull.pdf> [10.10.2020].
- Nowa Karta Ateńska* [New Athens Charter] (2003). Lizbona: Europejska Rada Urbanistów. https://www.tup.org.pl/download/Karta_Atenska_2003-1.pdf [05.11.2020].
- Restorative Bristol Report 1 Year on* (b.d.), Restorativebristol.co.uk. Dostęp online: <http://restorativebristol.co.uk/content/uploads/2014/01/Restorative-Bristol-Report-1-Year-On.pdf> [14.01.2021].
- Restorative Justice City* (2014), Designingjustice.org. Dostęp online: <https://designingjustice.org/restorative-justice-city/> [10.09.2020].
- Restorative Justice Council* (2016), Restorativeapproachesinschools.co.uk. Dostęp online: <http://www.restorativeapproachesinschools.co.uk/assets/img/699502.pdf> [10.09.2020].
- Rudolf A., Cichowicz-Major M., Matysiak M., Pałka S., Pieniążek W. i Przybył C. (2015). *Raport końcowy – Diagnoza stanu stosowania mediacji oraz przyczyn zbyt niskiej w stosunku do oczekiwanej popularności mediacji* [Final report – the analysis of the use of mediation and the reasons of its unexpected low popularity]. Warszawa: Ministerstwo Sprawiedliwości. Dostęp online: <https://www.gov.pl/attachment/cb132c4a-8e40-401d-9bdb-57c73427578d> [20.07.2021].
- Safe Cities Index (2019). *Safe Cities Index 2019. Urban Security and Resilience in an Interconnected World. The Economist Intelligence Unit*. Dostęp online: <https://safecities.economist.com/safe-cities-index-2019/> [01.07.2021].
- Safe in the City Champions* (b.d.), Safeinthecity.info. Dostęp online: <https://www.safeinthecity.info/sites/safeinthecity.info/files/sitc/ORC%20Action%20Plan%20Progress%20Report%20Dec%202017.pdf> [05.11.2020].
- School. Culture. Community Engagement* (2018.), Reedswier.com. Dostęp online: <https://reedswier.com/2018/03/28/my-restorative-journey-to-hull-england/> [05.11.2020].
- The Restorative Justice City* (b.d.), Iftf.org. Dostęp online: https://www.iftf.org/fileadmin/user_upload/downloads/catalysts/IFTF_Fourm_TheRestorativeJusticeCityMap_rdr.pdf [05.11.2020].

Inne

- Restorative Justice: Strategies for Change, Progress Report – Poland, January 2019 – January 2020* (2020). Nieopublikowany.

Wachtel T. (2012). *Defining restorative*. Paper presented at Building a Worldwide Restorative Practices Learning Network. The 15th IIRP World Conference. Bethlehem, PA, 1-3 August 2012.

Zarządzenie nr 2073/19 Prezydenta Wrocławia z dnia 21 listopada 2019 r. w sprawie powołania Wrocławskiego Zespołu ds. Sprawiedliwości Naprawczej [Ordinance No. 2073/19 of the Mayor of Wrocław, from 21 November 2019, in relation to the launch of the Wrocław Restorative Justice Board] (b.d.), Wrosystem.um.wroc.pl. Dostęp online: http://wrosystem.um.wroc.pl/beta_4/webdisk/207479/2073zp19.pdf?fbclid=IwAR1Vy_mIli9FEnodkAxreyYZUecLYDrgkljOrvHI35LLM5fNLw6lOzhs_Rw [05.11.2020].